

УДК 338.2:616-036.21

DOI: 10.32342/2074-5354-2020-2-53-2

О.А. ЗАДОЯ,

*кандидат економічних наук, доцент кафедри глобальної економіки
Університету імені Альфреда Нобеля (м. Дніпро)*

АНАЛІЗ СЦЕНАРІЇВ ЗАСТОСУВАННЯ ІНСТРУМЕНТІВ АНТИКРИЗОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ПАНДЕМІЇ

У роботі проведено аналіз антикризових інструментів, які застосовуються урядами країн у період проходження фаз спаду і депресії середньострокового економічного циклу. Виділено особливості рецесії 2020 р. внаслідок впливу на економічні та соціальні процеси пандемії COVID-19. На підставі цього зроблено висновки про доцільність застосування політики Quantitative Easing (QE) в Україні, визначено модель і основні напрями, проведено аналіз уже існуючих елементів грошового пом'якшення в економіці країни. З огляду на досвід країн світу висунуто твердження про необхідність застосування цілого комплексу антикризових регуляторних інструментів у сукупності з QE, у тому числі спрямованих на зовнішньоекономічний сектор національної економіки.

З метою більш ефективного використання регуляторних інструментів запропоновано провести аналіз існуючої політики та альтернативного варіанта з прогнозом розвитку подій на підставі динаміки основних макроекономічних показників.

У процесі дослідження проведено огляд економічних показників стабільності та розвитку економіки України у період 2019–2020 рр. Відповідно до цього зроблено оцінку діяльності уряду України з точки зору ефективності застосування в той час наявних у розпорядженні інструментів регуляторної антикризової політики.

Аналіз дій органів влади дозволяє впевнено говорити про неефективність застосування такої сукупності регуляторних інструментів, що передбачала використання елементів політики грошового пом'якшення поряд із застосуванням тарифної зовнішньоторговельної моделі протекціонізму.

З огляду на специфіку внутрішнього ринку і структуру зовнішньоторговельного обороту України, запропоновано альтернативну модель з використанням відмітного набору регуляторних інструментів. Основний акцент зроблено на необхідності більш чіткої позиції Національного банку України стосовно інформаційної та мотиваційної політики щодо можливостей використання кредитування малого і середнього бізнесу, а також щодо зміни парадигми застосування інструментів зовнішньоторговельного протекціонізму в бік переходу до нетарифних (кількісних) інструментів.

Також у роботі обґрунтовано необхідність враховувати дії держави на ринку зовнішніх і внутрішніх запозичень, графік погашення зовнішньої заборгованості, зобов'язання перед міжнародними організаціями, інвестиційні та міграційні потоки при подальшому плануванні застосування антикризових інструментів.

Ключові слова: антикризова політика, грошове пом'якшення, макроекономічні показники, пандемія, тарифне регулювання, нетарифне регулювання, облікова ставка, економічна активність, індекс споживчих цін.

В работе проведен анализ антикризисных инструментов, которые применяются правительствами стран в период прохождения фаз спада и депрессии среднесрочного экономического цикла. Выделены особенности рецессии 2020 г. в силу влияния на экономические и социальные процессы пандемии COVID-19. На основании этого сделаны выводы о целесообразности применения политики QE в Украине, определена модель и основные направления, проведен анализ уже существующих элементов денежного смягчения в экономике страны.

С целью более эффективного использования регуляторных инструментов предложено провести анализ существующей политики и альтернативного варианта с прогнозом развития событий на основании динамики основных макроэкономических показателей.

В процессе исследования проведен обзор экономических показателей стабильности и развития экономики Украины в период 2019–2020 гг.

Анализ действий органов власти позволяет уверенно говорить о неэффективности применения такой совокупности регуляторных инструментов, которая подразумевала использование элементов политики денежного смягчения наряду с применением тарифной внешнеторговой модели протекционизма.

Учитывая специфику внутреннего рынка и структуру внешнеторгового оборота Украины, предложена альтернативная модель с использованием отличного набора регуляторных инструментов. Основной акцент сделан на необходимости более четкой позиции Национального банка Украины касательно информационной и мотивационной политики по возможностям использования кредитования малого и среднего бизнеса, а также по смене парадигмы применения инструментов внешнеторгового протекционизма в сторону перехода к нетарифным (количественным) инструментам.

Также в работе обоснована необходимость при дальнейшем планировании применения антикризисных инструментов учитывать действия государства на рынке внешних и внутренних заимствований, график погашения внешней задолженности, обязательства перед международными организациями, инвестиционные и миграционные потоки.

Ключевые слова: антикризисная политика, денежное смягчение, макроэкономические показатели, пандемия, тарифное регулирование, нетарифное регулирование, учетная ставка, экономическая активность, индекс потребительских цен.

Постановка проблеми й аналіз останніх публікацій. У сучасному світі інтеграційних процесів і глобалізації світового господарства кризові явища, викликані циклічністю розвитку економіки, охоплюють тією чи іншою мірою практично всі країни. У 2019 р. прогнозувався черговий виток у розвитку, а саме перехід світової економіки на стадію спаду. Чітко простежити цю тенденцію не вдалося через вибух пандемії COVID-19, проте макроекономічні показники показують динаміку, яка відповідає фазі стагнації у світовій економіці: зниження обсягів міжнародної торгівлі, зниження міжнародної інвестиційної активності, падіння сукупного попиту, зростання безробіття та ін. У таких умовах на перше місце в регулюванні економічних процесів на зміну «невидимій руці» ринку приходять держава. Одним з інструментів, який допомагає запуснути заново процес економічного зростання, є політика грошового (кількісного) пом'якшення (Quantitative Easing, QE).

Політику грошового пом'якшення до пандемії часто проводили уряди США і Японії. На думку деяких економістів, елементи QE можна побачити в діях ФРС в 1930-ті рр. за часів Великої депресії, але найвідомішим апологетом застосування цих інструментів виступає Бен Бернанке – голова ради керуючих Федеральної резервної системи США з 2006 по 2014 рр. Варто зазначити, що доцільність застосування кількісного пом'якшення вивчалася як вітчизняними, так і зарубіжними вченими, серед яких варто виділити праці таких авторів: Х. Угай, М. Джойс, Д. Скотт, М. Майлс, Д. Ваянос, А. Белк, Д. Грос, Т. Осовкі, І.В. Шкодінна, І.В. Карпова, М.В. Іващенко [1–4].

Основними етапами проведення QE виступають: додаткова емісія центральним банком коштів, зниження облікової ставки, купівля цінних паперів комерційних компаній (в основному банків). Інакше кажучи, збільшується грошова

маса в обігу, що, у свою чергу, приводить до зростання споживання та інфляції. У нинішніх умовах пандемії у 2020 р. багато країн Європи також оголосили про готовність застосування грошового пом'якшення. Це обумовлено наслідками карантинних обмежень, недовиконанням доходної частини бюджетів, скороченням підприємств малого і середнього бізнесу, зростанням безробіття. За оцінками Міжнародної організації праці, в другому кварталі 2020 р. через пандемію у світі втратило роботу 195 млн осіб, у США кількість безробітних на квітень 2020 р. становить 17 млн осіб, у Франції – близько 4 млн осіб [5].

Тож цілком зрозуміло, що країни світу, зокрема й Україна, зіткнулися з дуже серйозними викликами, і це потребує застосування механізмів державного регулювання з використанням різних інструментів впливу та їх ефективним поданням.

Метою цієї роботи є аналіз інструментів антикризової державної політики України на тлі економічної кризи, обґрунтування альтернативного сценарію використання регуляторних заходів щодо виходу з фази рецесії та поліпшення соціально-економічних показників національної економіки України.

Виклад результатів дослідження. Україна займає одне з лідируючих місць у Європі за падінням економіки в цілому і за негативною динамікою основних макроекономічних показників зокрема. Дефіцит бюджету оцінюється в рекордні 300 млрд грн [6], рівень безробіття

лише за перші три місяці 2020 р. зріс на 100 тис. осіб і досяг 1,6 млн осіб [7]. З огляду на досить складні відносини із зовнішніми кредиторами і неможливість виправляти ситуацію тільки за рахунок зовнішніх запозичень, серед українських експертів все частіше звучить думка про необхідність застосування кількісного пом'якшення. Однак варто більш детально розглянути варіанти можливих наслідків таких дій.

Як уже зазначалося, QE – це за своєю суттю програма, спрямована на збільшення грошової маси, що, у свою чергу, має привести до запуску механізмів, які сприяють зростанню економіки: підвищення сукупного попиту, збільшення підприємницької активності, зниження безробіття. Збільшення грошової маси приведе до підвищення сукупного попиту і, відповідно, інфляції. Цей процес не у всіх країнах однаково динамічний. Держави, чия валюта є резервною і використовується по всьому світу при розрахунках, не зазнаватимуть сильного інфляційного тиску при додатковій емісії, оскільки зайва грошова маса розподілиться по всьому світу. Багато в чому дії уряду в кризових ситуаціях залежать від соціально-економічної моделі країни [8].

На практиці український уряд у період 2019–2020 рр. намагався використовувати синергію регуляторних інструментів для подолання кризових явищ в економіці країни. У табл. 1 наведено основні макроекономічні показники та їх можливу негативну динаміку під час початку фази економічної депресії.

Таблиця 1

Основні макроекономічні показники України і загрози в їх динаміці, початок 2019 р.*

Макроекономічні показники	Стан на початок 2019 р.	Можливі загрози
Динаміка ВВП (в постійних цінах 2016 р.)	3,4%	Падіння темпів приросту
Індекс споживчих цін	9,7%	Збільшення темпів зростання / дефляція
Рівень безробіття	8,8%	Збільшення рівня безробіття
Курс гривні у відношенні до долара США	27,68 грн / дол.	Відхилення від курсу, закладеного в бюджет
Зовнішньоторговельний баланс	–9,85 млрд дол.	Збільшення негативного сальдо

*Складено за [7; 9; 10].

Усвідомлюючи необхідність проведення соціально спрямованої внутрішньої економічної політики, метою якої було б створення нових робочих місць, підвищення доходів населення, розвиток малого і середнього бізнесу, створення більш привабливого інвестиційного клімату, уряд все ж наважився застосувати деякі елементи грошового пом'якшення, а саме зниження облікової ставки. Розрахунок був простий: більш доступні кредитні кошти стануть «локомотивом» створення і розвитку внутрішнього сектора бізнес-структур, що, у свою чергу, приведе до зниження рівня безробіття, підвищення доходів і, відповідно, зростання сукупного попиту. Усі ці зрушення в результаті мали б трансформуватися в економічне зростання і розвиток національної економіки. Звичайно, на цьому шляху можливі інфляційні ризики, але це є навіть бажаним результатом, оскільки зростання цін не було б стрімким через низький сукупний попит і провокувало б підвищення ділової активності практично у всіх галузях економіки нашої країни. При цьому посилювалася б спеціалізація країни, експортоорієнтовані галузі нарощували б своє виробництво і за рахунок зменшення витрат на одиницю продукції через зниження вартості кредитних ресурсів покращували позиції на світових ринках, пропонуючи товари за більш конкурентними цінами. Так само планувалося розширення виробництва і в імпортозамінних галузях. Як результат, негативне сальдо зовнішньоторговельного балансу прагнуло б до зменшення з перспективою переходу до позитивного значення, що, у свою чергу, дозволило б зміцнити стан золотовалютного резерву і стабілізувати курс національної валюти.

Однак реальні дії органів влади виявилися не настільки передбачливими і узгодженими, щоб дозволити реалізувати цей план. Дійсно, у 2019 р. облікова ставка НБУ почала знижуватися. Але основні етапи зниження припали вже на 2020 р. – період сталої рецесії і глобальної пандемії. З огляду на низьку інформаційну підтримку і практично повне ігнорування комерційними банками використання нових можливостей розширення креди-

тування бізнесу при невмілій мотиваційній складовій з боку НБУ і профільних міністерств, цей план зазнав невдачі. Час було втрачено, і підприємці не встигли зміцнити свій бізнес та підготувати його до роботи в стані карантинних обмежень і дистанційного обслуговування клієнтів. Кредити нефінансовим корпораціям не тільки не зросли, а й показували практично постійне падіння. У період з 2019 р. по вересень 2020 р. цей показник впав на 12% при дзеркально зниженій обліковій ставці НБУ теж на 12% (табл. 2). Ця ситуація не дозволила розраховувати на підвищення ділової активності в країні.

Динаміка інфляційних процесів відповідає класичному уявленню зміни цін у фазі депресії: якщо у 2019 р. СРІ був близький до оптимального рівня, то у 2020 р. цей показник не дозволяє навіть сподіватися вітчизняному бізнесу почати своє відновлення (табл. 2). Про це говорить статистика обсягів кредитування за суб'єктами господарювання (табл. 3). Єдині, хто показав хоч якусь спробу оживити свій бізнес – це мікропідприємці, але їх частка і роль в економіці країни не настільки значна, щоб здійснити істотний вплив на ситуацію в цілому. Решта суб'єктів показують або падіння, або близьку до нуля динаміку кредитування. Це говорить про відсутність ринку збуту для їхньої продукції, як внутрішнього, так і зовнішнього. З цієї точки зору вищевказані прогнози теж не знайшли своєї реалізації.

Якщо говорити про плани стосовно поліпшення стану зовнішньоторговельних потоків, то, звичайно, пандемія і загальносвітова криза завдали сильного удару по українських експортоорієнтованих галузях. Незважаючи на те, що зазвичай у період глобальної економічної кризи агропромисловий комплекс втрачає менше, ніж промислові та видобувні галузі, економічна активність українських аграріїв впала у 2020 р. порівняно з 2019 р. на 4% [12]. Набагато гірша ситуація у промисловому секторі і внутрішній торгівлі: тут спостерігається, за рідкісним винятком, щомісячне зниження економічної активності (табл. 4). Найбільш провальним був квітень 2020 р. – період введення жорсткого карантину.

Таблиця 2

**Динаміка облікової ставки НБУ, індексу споживчих цін і кредитів
нефінансовим організаціям, 2019–2020 рр.***

Період	Облікова ставка, %	CPI (до попереднього місяця), %	Кредити нефінансовим корпораціям (залишки коштів на кінець періоду), млн грн
2019			
Січень	18,0	1,0	845 506
Лютий	18,0	0,5	822 855
Березень	18,0	0,9	836 014
Квітень	17,5 (з 26,04)	1,0	830 052
Травень	17,5	0,7	808 223
Червень	17,5	-0,5	804 711
Липень	17,0 (з 19,07)	-0,6	788 775
Серпень	17,0	-0,3	786 807
Вересень	16,5 (з 06,09)	0,7	765 907
Жовтень	15,5 (з 3 25,10)	0,7	781 882
Листопад	15,5	0,1	768 103
Грудень	13,5 (з 13,12)	-0,2	744 648
За рік	–	4	–
2020			
Січень	11,0 (з 31,01)	0,2	743 380
Лютий	11,0	-0,3	738 317
Березень	10,0 (з 13,03)	0,8	797 637
Квітень	8,0 (з 24,04)	0,4	773 308
Травень	8,0	0,5	762 953
Червень	6,0 (з 12,06)	0,2	761 426
Липень	6,0	-0,6	780 000
Серпень	6,0	-0,2	779 261
Вересень	6,0	1	743 246

*Складено за [11; 12; 13].

Таблиця 3

**Динаміка обсягів кредитування за суб'єктами господарювання
за розміром підприємства***

Розмір підприємства	Частка в загальному обсязі кредитування, 2019 р., %		Динаміка обсягів кредитування за, 2019	Частка в загальному обсязі кредитування, 2020 р., %		Динаміка обсягів кредитування, 2020 (на 1 вересня 2020)
	Січень	Грудень		Січень	Серпень	
Суб'єкти великого підприємництва	32,4	31,5	-14,7	31	27,8	-6,2
Суб'єкти середнього підприємництва	22,8	24,8	-4,1	25,5	28,4	1,7
Суб'єкти малого підприємництва (крім мікропідприємництва)	9,8	9,9	-11,1	9,9	10,5	1
Суб'єкти мікропідприємництва	13,6	22,2	43	21,7	21,5	3,8
Не визначено	21,4	11,6	-52,5	11,9	11,8	5,1

*Складено за [13].

Таблиця 4

Динаміка індексів економічної активності за галузями (% до попереднього місяця)*

Період	Промисловість	Внутрішня торгівля
2019		
Січень	90,1	77,3
Лютий	97,2	95,7
Березень	110,0	113,9
Квітень	96,2	97,8
Травень	100,04	101,1
Червень	95,9	104,2
Липень	102,3	104,5
Серпень	97,8	103,5
Вересень	103,7	96,9
Жовтень	106,5	102,4
Листопад	96,5	102,8
Грудень	98,1	118,7
За рік	93,0	107,1
2020		
Січень	91,6	77,1
Лютий	100,4	99,7
Березень	103,6	107,0
Квітень	87,2	78,8
Травень	104,9	112,6
Червень	104,1	106,4
Липень	103,9	111,7
Серпень	96,5	102,0
Вересень	90,9	88,5

*Складено за [12].

Усе вищевказане не могло не позначитися на зовнішньоекономічній діяльності економічних суб'єктів нашої країни. Варто відзначити, що, незважаючи на пандемію, падіння сукупного попиту в усьому світі і більш складні логістичні шляхи переміщення товарів між країнами, в українській економіці продовжував наростати дисбаланс між експортом та імпортом. Якщо за 2018 р. негативне сальдо зовнішньої торгівлі становило 9,8 млрд дол., то за 2019 р. уже 10,5 млрд дол. [7]. Іншими словами, на фоні падіння ділової активності всередині країни зріс імпорт товарів з-за кордону, тим самим витісняючи з ринку вітчизняних виробників. Така сприятлива ситуація для імпортерів склалася за рахунок неузгоджених дій українських незалежних органів влади, а саме НБУ і Міністерства фінансів. Беручи до уваги необхідність погашати зовнішні та внутрішні боргові зобов'язання, уряд розмістив облігації державної позики, емітовані в національній валюті з великим дисконтом. Це

привернуло досить велику кількість іноземних інвесторів та істотно збільшило приплив валюти до країни. У свою чергу НБУ не вважав за потрібне виходити на валютний ринок з інтервенціями для забезпечення стабільності валютного курсу. У результаті гривня почала стрімко ревальвувати: за 2019 р. зміцнила свої позиції на 15% і трималася на рівні 24 грн / дол. до березня 2020 р. Це призвело до того, що для імпортерів склалася сприятлива обстановка, а вітчизняні експортери опинилися в не вигідному становищі. Крім цього, через курсову різницю бюджет країни недоотримав величезні кошти від обкладення митом імпортних товарів, що призвело до рекордного дефіциту в 300 млрд грн.

Як підсумок несвоєчасного і неузгодженого використання регуляторних інструментів, ВВП України показав у результаті негативну динаміку. Макроекономічні показники на початок 2020 р. свідчать про повну невдачу, відсутність чіткої стратегії виходу з кризи і розвитку економіки нашої країни (табл. 5).

Основні макроекономічні показники України, початок 2020 р.*

Макроекономічні показники	Стан на початок 2020 р.	1-й квартал 2020 р.	2-й квартал 2020 р.
Динаміка ВВП (в постійних цінах 2016 р.)	3,2%	-1,3%	-11,4%
Індекс споживчих цін	4%	1%	0,9%
Рівень безробіття	8,9%	9%	
Курс гривні у відношенні до долара США	23,68 грн / дол.	26,97 грн / дол.	27,56 грн / дол.
Зовнішньоторговельний баланс	-10,54 млрд дол.	-2,4 млрд дол.	

*Складено за [7; 9; 10].

Проведений нами аналіз дозволяє стверджувати, що для ефективного застосування регуляторних інструментів необхідне цілісне бачення ситуації, розробка загальної стратегії для всіх гілок влади, фінансових інститутів і нефінансових організацій. Дуже важливо шукати можливість використовувати альтернативні, а можливо, і нетрадиційні для нашої економіки методи регулювання. І звичайно, в умовах функціонування світової економічної системи як єдиного цілого, при тому, що українська економіка досить сильно інтегрована у світове господарство, необхідно враховувати зовнішні фактори при прийнятті рішень. Виходячи з цього, в результаті ми можемо розглянути два варіанти розвитку подій: прив'язаний до реальних дій органів влади України і альтернативний, із застосуванням іншого набору регуляторних інструментів. Також буде доцільним зауважити, що в українських реаліях не буде зайвим використовувати досвід інших країн Європи зі схожою соціально-економічною моделлю [14].

У першому варіанті, який ми розглянемо, будемо спиратися на існуючу зовнішньоторговельну політику України, а саме на застосування в більшості випадків імпорتنних тарифних інструментів. Дефіцит товарів у такому випадку буде повністю покриватися за рахунок імпортованої продукції. В умовах падіння попиту в країнах Європи і Азії, ринки України заповнить продукція зі Східної Азії. Обсяги імпорту при тарифній політиці не регламентуються, тому зростаючий попит

на початковому етапі не буде призводити до значного стрибка цін, що, у свою чергу, виключає можливість стимулювання вітчизняного виробника та створення нових робочих місць. Залишається високий рівень безробіття. У перспективі постійне нарощування обсягів імпорту за відсутності зростання внутрішнього виробництва, особливо в галузях, які орієнтовані на експорт, призведе до збільшення негативного зовнішньоторговельного сальдо. Це, у свою чергу, буде чинити сильний тиск на гривню і призведе до девальвації. Можлива підтримка курсу за рахунок валютних інтервенцій, але це швидко виснажить золотовалютні резерви. Падіння курсу гривні призведе до підвищення ціни практично всіх товарів, у вартості яких є імпортна складова, наприклад, паливо. У підсумку, за такого розвитку подій, політика кількісного пом'якшення тільки погіршить економічну ситуацію в країні.

Розглянемо другий варіант – ситуацію, у якій зовнішньоторговельна політика буде переорієнтована на нетарифні обмеження імпорту, а саме квоти. У цьому випадку надлишковий попит, який виникне у результаті збільшення грошової маси, не зможе бути повністю задоволений за рахунок імпорту товару, оскільки будуть діяти кількісні обмеження на ввезення. Це, у свою чергу, приведе до підвищення цін, достатнього, щоб економічно мотивувати створення або розширення виробництва товарів всередині країни вітчизняними виробниками. Як наслідок – створення нових робочих місць, зниження рівня безробіття, підвищення

добробуту населення. У перспективі при впровадженні сучасних технологій можливі варіанти виходу на зовнішні ринки або перехід до моделі імпортозаміщуючого зростання [15]. В обох випадках показник чистого експорту буде прагнути до позитивного значення. Це приведе до зміцнення національної валюти і позитивно позначиться на економії в обслуговуванні і погашенні зовнішньої заборгованості. Розвиток виробничого сектора також сприятиме наповненню доходної

частини бюджету і нівелюванню бюджетного дефіциту.

Роблячи висновок, варто відзначити, що для більш детального аналізу необхідно враховувати дії держави на ринку зовнішніх і внутрішніх запозичень, графік погашення зовнішньої заборгованості, зобов'язання перед міжнародними організаціями, інвестиційні та міграційні потоки. Дослідженню з урахуванням більш широко списку факторів будуть присвячені наступні роботи.

Список використаної літератури

1. Ugai, H. Effects of the quantitative easing policy: A survey of empirical analyses. *Monetary and Economic Studies-Bank of Japan*. 2007. 25 (1). 1.
2. Joyce M., Miles D., Scott A., Vayanos D. Quantitative easing and unconventional monetary policy—an introduction. *The Economic Journal*. 2012. 122 (564). F271–F288.
3. Belke A., Gros D., Osowski T. The effectiveness of the Fed's quantitative easing policy: New evidence based on international interest rate differentials. *Journal of International Money and Finance*. 2017. 73. P. 335–349.
4. Шкодіна І.В., Карпова І.В., Іващенко М.В. Вплив політики кількісного пом'якшення на розвиток світового фондового ринку в умовах глобальної невизначеності. *Економічний часопис-XXI*. 2015. 1–2 (2). С. 4–7.
5. The International Labour Organization. URL: <https://www.ilo.org/global/lang--en/index.htm>
6. Державна казначейська служба України URL: <https://www.treasury.gov.ua/ua>
7. Державна служба статистики України URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
8. Економічна динаміка в нових геостратегічних реаліях: монографія / за ред. доктора економічних наук, професора А.О. Задої. Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля. 2020. 235 с. URL: <http://ir.duan.edu.ua/handle/123456789/3013>
9. The World Bank. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG?view=chart&locations=UA>
10. Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/markets/exchangerates?date=01.01.2019&period=daily>
11. Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/monetary/stages/archive-rish>
12. Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/macro-indicators#1>
13. Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-financial/data-sector-financial#1ms>
14. Задоя А.А. Экономические модели стран Европейского Союза: возможности использования в Украине. *Європейський вектор економічного розвитку*. 2019. № 1 (26). С. 84–93.
15. Задоя О.А., Кушова В.С. Подолання імпортозалежності як стратегічне завдання України. *Академічний огляд*. 2018. № 2 (49). С. 101–108.